

કવિ દીપવિજયજીકૃત 'સમુદ્રબન્ધ ચિત્રકાવ્ય'-એક પરિચય

વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

'માતા ત્રિશલા झूलावे पुत्र पारणे' એ સુપ્રસિદ્ધ રચનાને કારણે જૈન સંઘમાં અત્યન્ત લોકપ્રિય બની ગયેલા કવિવર પંડિત શ્રીદીપવિજયજી મહારાજ ઓગણીસમા શતકમાં થયેલા વિખ્યાત જૈન સાધુ-કવિ છે. તેઓ ગુજરાતના વડોદરાના વતની હતા (જૈન. ગૂ.ક. ૬/૧૯૫). વડોદરાના ગાયકવાડ રાજાએ તેમને 'કવિરાજ' એવું તથા ઉદયપુરના રાણાએ 'કવિબહાદુર' એવું બિરુદ આપ્યું હતું.

આ કવિરાજની અનેક રચનાઓ ઉપલબ્ધ છે. કેટલીક પ્રકાશિત પણ છે. અને થોડીક હજી અપ્રકાશિત છે. આ લેખમાં તેમની આવી જ એક અપ્રસિદ્ધ રચનાનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

જોધપુરના રાઠોડ વંશીય રાજવી માનસિંહ રાઠોડની પ્રશસ્તિરૂપે એક ચિત્રકાવ્યની રચના તેમણે કરી છે. આ રચનાની કવિરાજે સ્વહસ્તે આલેખેલી સચિત્ર પ્રત (ઓઝિયું : વસ્ત્રપટ : Scroll) વડોદરાનો શ્રી આત્મારામજી જૈન લાયબ્રેરીમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં કવિએ આ રચનાને 'સમુદ્રબન્ધ આશીર્વચન' એવા નામે ઓઢાવેલ છે. 'ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ-મધ્યકાલ (પૃ. ૧૭૫)'માં આ રચનાનો 'સમુદ્રબન્ધ સચિત્ર આશીર્વાદ કાવ્ય પ્રબન્ધ' એવા નામે નિર્દેશ મળે છે.

આમ તો આ એક અઢ્ઢાંડ ઓઢિયું જ છે, પળ આપણી-ભાવકોની સવલત ઢાતર અહીં તેના પાંચ વિભાગ પાઢી વર્ણવવામાં આવેલ છે. તે વિભાગોનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :

પ્રથમ વિભાગમાં લાંબું ગદ્યપદ્યાત્મક લઢાણ છે, તેમાં પ્રારંભે પ્રસ્તાવનારૂપે આઠ તઢ્ઢતનાં નામ અને તેમાં આઠમા તઢ્ઢત મરુધર-જોધપુરના નરેશ, અનેક વિશેષણો તથા ઉપમાઓ ધરાવતા મહારાજ માનસિંહજીને પુત્રની, રાજ્યની, લાભની, ક્ષેમ, જય અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય તેમ જ તેના શત્રુઓનું મર્દન તથા પ્રતાપની વૃદ્ધિ થાય તે અર્થે 'સમુદ્રબન્ધ આશીર્વચન' લઢ્ઢવાનો સંકલ્પ આલેઢવામાં આવ્યો છે. તે પછી છપ્પય છંદમાં બે કાવ્યો આપ્યાં છે જેમાં સમુદ્રબન્ધનું માહાત્મ્ય કવિએ વર્ણવ્યું છે. કવિએ કહ્યું છે કે 'સમુદ્રબન્ધરૂપે અપાતી આશીષ એ સર્વશ્રેષ્ઠ આશીર્વાદ તથા વધાર્ઢ ગણાય; તેના પ્રતાપે સમુદ્રપર્યંત

પૃથ્વીનું એકછત્રી રાજ્ય સાંપડે. તે કાવ્યોના અન્તે, સમુદ્રબન્ધ કાવ્યના ૧૨૧૬ અક્ષર, તે મહાબન્ધમાં અન્તર્ગત ચૌદ રત્નોનાં નાનાં બન્ધકાવ્યોની ગુંથળી છે તેના ૩૫૫ અક્ષર, એમ કુલ ૧૬૫૧ અક્ષરો હોવાનું કવિ નિર્દેશે છે; જેવા કે ધનુષબન્ધ, ચોકીબન્ધ, કપાટબન્ધ, હલ્લબન્ધ, હારબન્ધ, માલાબન્ધ, નિસરણીબન્ધ વગેરે બન્ધ એટલે તે તે પદાર્થની આકૃતિમાં રચાયેલ કાવ્યો-ચિત્રકાવ્યો એ મહાબન્ધમાં સમાવવામાં આવ્યા હોવાનું કવિ સૂચવે છે.

આગળ વધતાં કવિ કહે છે કે આ નાના નાના બંધો દરેક રાજાને આશીષરૂપે ચઢાવાય. પણ જે ‘સમુદ્રબન્ધ’ નામે મોટા બન્ધ છે તેનો આશીર્વાદ તો કાં તો ચક્રવર્તી રાજાને અને કાં છત્રપતિ રાજાને જ ચઢાવી શકાય. આ (માનસિંહ) રાજા છત્રપતિ રાજા હોવાથી તેમને આ સમુદ્રબન્ધ-આશીર્વાદ આપું છું. આ પછી કવિ અષ્ટક અર્થાત્ આઠ કાવ્યો કે કવિત્ત દ્વારા માનસિંહ રાજાને આશીર્વાદ આપવાની સાથે સાથે તેના ઇષ્ટદેવોનાં નામ-વર્ણનપૂર્વક તેઓ પળ તેની રક્ષા કરે તેવું વર્ણન કરે છે. તે ક્રમશઃ જોઈએ.

૧. શ્રી જાલન્ધરનાથ રક્ષા-આશીર્વચન : છપ્પય છંદમાં કવિએ જાલન્ધરનાથ એટલે કે શંકર ભગવાનનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે અને તે રાજાની રક્ષા કરે, સંકટ હરે તેવો આશીર્વાદ વ્યક્ત કર્યો છે. આ કવિત્તમાં શંકરનું જાલન્ધરનાથ તરીકે થયેલ વર્ણન તેમજ આ રચનાના પ્રારંભે કવિએ લખેલ ‘શ્રીજાલન્ધરનાથો જયતિ’ એવો પ્રારંભ જોતાં આ રાજવીના ઇષ્ટદેવ શંકર હોવા જોઈએ અને તેનો સંબંધ નાથસંપ્રદાય સાથે હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. કવિત્તની અંતિમ પંક્તિમાં ‘લાડૂનાથ’ એવું નામ આવે છે, ‘તે કાં તો શંકરપુત્ર ગણપતિનું સૂચક હોય અને કાં તો તે નામે કોઈ યોગીનો સંકેત પણ હોય.

૨. બીજો છપ્પય પણ ઉપરની માફક જ જાલન્ધરનાથ-શિવજીનું વર્ણન આપે છે.

૩. ત્રીજા છપ્પય છંદમાં ‘મહામન્દિર શ્રીકૃષ્ણદેવ-રક્ષા’ રૂપ આશીર્વચન છે. આમાં મોરમુગટધારી શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સરસ વર્ણવાયું છે. જૈન કવિ શિવજી અને કૃષ્ણનું આવું સરસ વર્ણન કરે તે વાત પણ ઉદાર મનોવલ્લભ સહિત અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય તેવી લાગે છે.

૪. ચોથા છપ્પયમાં ‘નવગ્રહરક્ષા-આશીર્વચન’ છે. તેમાં નવે ગ્રહો રાજાનું

મંગલ કરો તેવી ભાવના વ્યક્ત થઈ છે.

૫. પાંચમા છપ્પયમાં સકલદેવ રક્ષા-આશીષ આપેલ છે. તેમાં શંભુસુતથી લઈને જગદંબા સુધીના અનેક દેવ-દેવીઓની રક્ષા વર્ણવાઈ છે.
૬. છઠ્ઠા છપ્પયમાં કવિરાજ દીપવિજયના સુવચનની રક્ષારૂપી આશીર્વાદ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

આમાં સમુદ્રબન્ધમાહાત્મ્યનાં બે કવિત્ત અને રક્ષાનાં છ કવિત્ત એમ મઢીને કુલ ૮ કવિત્ત થયાં છે, અને તેને કવિએ 'આશીર્વચનઅષ્ટક' તરીકે ઓળખાવેલ છે.

ત્યારબાદ ત્રણ કવિત્ત, સંભવતઃ મનહર છંદમાં છે તે, દ્વારા કવિએ માનસિંહની યશકીર્તિનું વર્ણન કર્યું છે. તેની સાથે જ વિભાગ ૧ પૂરો થાય છે.

વિભાગ ૨માં રાજાના ત્રણ સેવકોનાં રાજસ્થાની - જોધપુરી શૈલીનાં સુન્દર ચિત્રો છે, અને તેની નીચે એક નાના ચોકઠામાં માનસિંહ રાજાનાં ખડ્ગનું વર્ણન કરતું કવિત્ત છે. તેની નીચે, પાંચમા વિભાગમાં જ એક ખૂણામાં મ્યાન યુક્ત તલવારનું મજાનું ચિત્ર જોવા મળે છે.

વિભાગ ૩માં પણ રાજાના ત્રણ હથેલિ વગેરે સેવકોનાં ત્રણ અલગ અલગ ચિત્રો છે, અને તેની નીચેના ચોકઠામાં રાજાને મેઘની ઉપમા અર્પતું કવિત્ત છે.

વિભાગ ૪માં સમુદ્રબન્ધના ચિત્રકાવ્યમાં ૩૬ પંક્તિઓમાં ડાબેથી જમણે વાંચીએ તો એક પંક્તિમાં એક એમ કુલ ૩૬ દોહરા (મોટા કોઠામાં) વંચાય છે. આ દોહરાઓ સ્વયં એક રચના બની છે, તેમાં રાજાની કીર્તિનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે.

અને પાંચમા વિભાગનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કવિ પોતે જ લખે છે કે જેમ શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રમન્થન કરીને ૧૪ રત્નો કાઢ્યાં તે રીતે મેં પણ આ સમુદ્રબન્ધ-ચિત્રકાવ્યના મન્થન થકી ૧૪ નાનાં બન્ધકાવ્યોરૂપી રત્નો નીપજાવ્યાં છે. તે ૧૪ રત્નો આ પ્રમાણે છે : ૮ રાજનીતિનાં રત્ન, ૪ આશીર્વચનરૂપી રત્ન, ૧ બિરુદ-ઉપમાનું રત્ન, ૧ કવિની પ્રાર્થનાનું રત્ન - એ રીતે ૧૪ રત્નો છે. આ બધાં રત્નોની વિગતે સમજૂતી આપતાં કવિ કથે છે :

૧. રાજનીતિ ૧ : સ્ત્રીનો વિશ્વાસ ન કરવો; તે વિષે-યાં ચિન્તયામિ સતતં
એ નીતિશતકના શ્લોક દ્વારા એકસરો હારબંધ : રત્ન ૧.

૨. રાજાએ ભજન પથ્થ કરવું ઘટે, તે સૂચવતો રામરક્ષા સ્તોત્રનો શ્લોક-ચરિતં
રઘુનાથસ્ય૦ એ વડે બેસરો હારબન્ધ : રત્ન ૨.
૩. રાજા દુષ્ટને દંડે, શિષ્ટને રક્ષે, એ નીતિ વિષે સુભાષિત-દધિચન્દનતમ્બોલં
એ વડે બીજો બેસરો હારબન્ધ : રત્ન ૩.
૪. રાજાએ વ્યાકરણાદિ ભળવું જોઈએ તે અંગે સારસ્વત વ્યાકરણનો પ્રથમ
શ્લોક-પ્રણમ્ય પરમાત્માનં એ વડે વજ્રબન્ધ : રત્ન ૪.
૫. રાજાએ હરિસ ચાંચવો જોઈએ એ વિષે બિહારી કવિનો દોહરો-મેરી
ભવબાધા હરોં એ વડે ધનુષબન્ધ : રત્ન ૫.
૬. રાજાને ગૂઢ સમસ્યા આવડવી જોઈએ તે અંગે-દધિસુતકેં એ વડે
ધનુષબન્ધ : રત્ન ૬.
૭. રાજાએ દયાપૂર્વક વેદવાણી સાંભળવી, એ વિષે દોહરો-ધાતા બાંની ચો
મુખીં એ વડે પહાડબન્ધ : રત્ન ૭
૮. રાજા દ્રોહીથી દૂર રહે, દીવાન રાખે, એ નીતિ વિષે ગાથા-નાસડ જૂણ
ધણં એ વડે પહાડબન્ધ : રત્ન ૮. આમ ૮ રાજનીતિનાં ૮ રત્ન થાય.
૯. ભૂપતિ માનિ મર્દનં એ ખંડ કલીબન્ધ : રત્ન ૯;
૧૦. અવિચલ તપ તેજં એ ખંડ કલીબન્ધ : રત્ન ૧૦;
૧૧. શ્રીમાનરાજગંગાં એ શ્રીપુષ્કરણીબન્ધ : રત્ન ૧૧;
૧૨. પટપ્રધાન માનસંગં એ લહેરબન્ધ : રત્ન ૧૨;
૧૩. માનરાજ સમશેરં એ પુષ્કરણીબન્ધ : રત્ન ૧૩;
૧૪. માનરાજ કુંભ ઘટં એ છઢીબન્ધ રત્ન ૧૪.

આ ૧૪ બન્ધ એક સમુદ્રબન્ધ થકી પ્રગટ છે, તેમાં કવિની અદ્ભુત
રચનાનિપુણતા વ્યક્ત થાય છે.

આના પછી કવિ મોતીદામ નામના છંદમાં ૭ ગાથાઓ દ્વારા નૃપવર્ણન
કરે છે. તે પછી એક કવિત્ત છે, તે પણ રાજાના વર્ણનનું જ છે. છેક છેલ્લે
તોટક છંદમાં સંસ્કૃત ભાષામાં અર્ધસમસ્યારૂપ કાવ્ય વડે કવિરાજ, દિનકર,
દામોદર, ત્રિપુરા, સુરપતિ, સોમેશ્વર અને નગરાજા આ બધા દેવો રાજાની રક્ષા
કરો તેવી આશીષ આપીને કવિ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે.

પ્રાંતે આપેલી પુષ્પિકામાં કવિ પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે નોંધે છે :
તપાગચ્છમાં વિજયાનન્દસૂરિ (આણસૂર) ગચ્છમાં, ગાયકવાડ રાજાએ આપેલ

‘કવિરાજ’ બિરુદ ધરાવનાર જતી પં. દીપવિજય કવિરાજે રાટોડ રાજા માનસિંહની કીર્તિના ગાનસ્વરૂપ સમુદ્રબન્ધ-આશીર્વચન રચેલ છે. સં. ૧૮૭૭ના વિજયા-દશમીદિને કવિરાજ દીપવિજયે સ્વહસ્તે લખેલ છે.

સમગ્રપણે આ રચનાનું અવલોકન કરતાં કવિનું કાવ્યકૌશલ્ય, ચિત્રકાવ્ય જેવા કઠિન કાવ્યપ્રકારની રચના તથા એકમાં અનેક ચિત્રકાવ્યો સમાવવાની નિપુણતા, વ્રજભાષા તથા છંદો પરનું પ્રભુત્વ તથા ચિત્રકલા-ચિત્રાલેખનની ક્ષમતા - એમ અનેક બાબતો વિષે પ્રકાશ પડે છે. એક સંભાવના સ્ત્રી કે ચિત્રો કવિએ કોઈ નિપુણ ચિત્રકાર પાસે પળ દોરાવ્યાં હોય. પરંતુ કવિ સ્વયં ચિત્રકલાકુશલ નહિ જ હોય તેવું જકારપૂર્વક કહી શકાય તેમ તો નથી જ. કેમકે કવિએ જાતે ચિત્રાંકિત કરેલ વસુંધરા દેવીનું સંગીન ચિત્ર મઢી આવ્યું છે (જુઓ અનુસન્ધાન -પત્રિકા, ક.૨૦, જુલાઈ ૨૦૦૨).

પ્રસંગોપાત્ત એક મુદ્દો કહેવો ઠીક લાગે છે. જૈન મુનિ થઈને કવિ રાજાનાં, શાસ્ત્રોનાં તથા તે અનુષંગે તેના દેવાદિકનાં ગુણગાન ગાય એમાં ઔચિત્ય સ્વરૂપ ? કદાચ આ સવાલ સુદ કવિના ચિત્તમાં પળ ઊઘ્યો હોવો જોઈએ. તેનો સંકેત કવિએ રચેલ એક ઇતિહાસિક રચના ‘સોહમકુલપટ્ટાવલી’ની પ્રશસ્તિમાં સ્વયં કવિએ જ આ શબ્દોમાં આપ્યો છે :

“કવેસર બિરુદ ધરાવી જગમેં, બહુ નૃપ સસ્ર વચાંખ્યા
ભુજ બલ ફોજ સંગ્રામ વચાંખ્યા, આતમદોષ ન જાણ્યા રે”

(જૈન ગૂ.ક. ૬/૧૮૮)

આ વાતને બાજુએ રાખીને વિચારીએ તો, કવિનું કવિકર્મ મધ્યકાળના ઉત્તમ કવિઓની હરોળમાં કવિને નિઃશંક સ્થાન અપાવે તેવું છે, તેમાં બેમત નહિ. કવિવરના સ્વહસ્તે આલેખાયેલ આ વસ્ત્રપટ-ચિત્રકાવ્યની છબી આ અંકમાં અન્યત્ર આપવામાં આવી છે.

આ કાવ્યની રચના વ્રજભાષામાં હોવાથી તે વિષેની અજ્ઞતાને કારણે અર્થબોધ થવો કઠિન પડતો હોઈ પદચ્છેદ, શુદ્ધતા વગેરે અંગે કાંઈ ને કાંઈ ગરબડ રહી જવાનું સ્વાભાવિક છે. જાણકારો તે વિષે નોંધ મોકલશે તો હવે પછીના અંકમાં પ્રકાશિત કરવાનું ગમશે.

श्री व र दा क वि मा त तु। म ह मा ई ज ग आ द। तुं व तु रा क वि ब व सु बा। तु र न र वं द त पा द १
 सो भा भा सी ज न य ती। र मा स हि त ह रि धी रा। दु रि त ह र त वि भू ता गु नी न नं स बे ज स वी र २
 ग व रि त नु ज की जं द वा त ब भ व भं ता वा र। न तं प य पं क ज स वां स धी तु ए क म त वा र ३
 व नु मा न ति ह कि तिं स मु द्र वं ध द धि नां म। या र ह र वि स सि मे र स मु। मु दि र जा ति बा का म ४
 अ रि ज न भा न सु दे ख त व। व यो न ड र त व ल धि त। ज्यो भु पू भा नु नि र ख। लो न्यो य ए ह त नी त ५
 रि पु ग य ज न म द स व ल ती। पा य न मां य त ता त। म नु ना स नू ग प त ज्यो दै लो ए ह वि ख्य त ६
 गु नि ज न व णि ना ज त वि यो त रु सु व प्रा व स मा ना। या वें कि भ ओ प व ति खें। दे खो ज ना सु जा न ७
 भा र भू त अ रि ग ज द लं त। ते ग मां न भ र मा र। मि ट्यो मि त का ख्य प उ दै। अ प य स स पा बा र ८
 तो सु धि नि र्म ल गं ग कु ल। कु ल इ व तो पि त्या त। र ज नि ना स भा नु स मा। कु ल वि का स व ल नी त ९
 तु ह ली ल गु गा ज व य न। सु ध वि द ज नं प्र वी म। प धी मे न त व से त गु न। र टे रं ग मं ली न १०
 स त व व कु ली क र न गु न। सु व धी बा व सो हा य। न न्य य वी म तं ग ति को ना म सु मे पु ल जा य ११
 क लि र धू न पो ल वि र द। वा म्मी ज सु व ल न्या य। भा ण र हो न भ जि म स दा। टी को स व न र स द १२
 तो वि क्र म स म क म म दु। दु ड स त बा बा धी र। भ्र म र ति नि वि य र इ मा रि प व ना प स वी र १३
 म ति अ भे स ज सु ख त म नु। बु धि क ति तु म भू य। गु री दु रि क त का व सा य स धि शे स प्र सि द १४
 शु भू व न भू धि तं ल सा। म नु ईं प्र नि ज रि ख धी र व र त प से ज पु धा सु। वि भु वि स्त र त मु द १५
 म जं त त व व ट ओ प अ रि म्मुं जा वे कि र ने ति त। ह री रि प व तुं भू प ह री। र हे कु रं मां धी त १६
 इ मा सु ख स्तो धि दि त वि रा ज त त न य नि द। ग य र ह भ ट प त नु व री। पु का स ब ए रि द १७
 व कु बो धि य का ज व ट ल सु। ते य तं न धि न ये त। व र म मि ति अ रि ग ई यो। रा ज सा ज स के त १८
 तुं अ खं ड न्या ईं य व ल सु। प र त गो व ह र सा ब। भ जो ख्य म मा तु न सु। धा न न्य ति ने क ना व १९
 प र ज डे धि व सु ना व त सु। मु क ती म की धा र क। ति मि रं व श उ मि नु ना व न्य धी त म ति भ क २०
 भ ट व टा ति दु धि त ज ना। न त ज सु सो भा भा ख्य वि ब त प म जि म ग म न मि। स म ह नी की भा ख्य २१
 स ति प्र भा भा ले वि का ति प्र त र मि त व ले ज। ति व ले ज हि मो ज भ व। इ ख त रु रं य व ह हे ज २२
 दु दु न धा म इ भू नि ति नु त न सु। के व ल ज नू त वें न। ज्य हो लो सो ना ति ज ल। पु नो वा र सु तं न २३
 क हि मु न म को ह जं तु न्य। म क की धि स रा म्भ क्क धा व कि त व स ज ल व। सां प्र त दु री भा वा म २४
 म न इ णि त सा ध य म नु तु। रा मा व ल र त व रा ज। कु ज त य ति नं दो म मा। इ णि त व व ता बा ज २५
 स क ल ना ज तु न र म ई। दु रि ना सो धि ध नी त। भा मू कें स व स व धि ह सु। यो ति त हो न व पु स २६
 तो वा न व इ कि तिं सं सु। व नं द प ती सु ति भा य। तुं प्र ज न ज व सु पा ल नो रि पु नि त से खे पा य २७
 धो रा ज सु नि दु र्ज न म ल त। गु न व दु र्ज ना स कि सं व। सो आ भा ति षण व ती। यो न डी ते ग उ वं य २८
 ज ग सु रा ज सो हा व र सु। तो गु न मा ते धी त। वां ति पु न्य नि ति क र्म म ति तु। स व यु न भा ती नी त २९
 व स मु र ज्य बा बा सु घ र। दि ल त व स क त रं ग। स म र ना ध म न्य ब त मु। भो मु तु डि उ रं ग ३०
 कृ भ म नू र वि क ल्य त रु। तु ग धी वा ईं लो म्भ न क दि प्र भ यं ट ज्य व ड त। या ति ह अ री मु रं ३१
 सु य स से त सु पु न्य ति ख र। अ वि ध ल न दी अ खे म। न दी ध म ज्यो लो मि सा। सं प व र ज वि ए म ३२
 द १ न ह र भू व न क की तु म ती ज ल धि जि हा ज। ज्यो आ भ मि ह व उ प ना। रा क य र घ न गा पु ३३
 दि ज व कि ह व ली ग म न। ध यो भा न यो जी त। वि मा न कुं ज र व र ति ला स से भ इ सु ध म इ त्य ३४
 नू प गु मा न सु त प ट नि धी। प्रो ड पु न्य स्तु ति न ज। ज ईं बा ज नि ति हि नु न सु। स गु नं सो स इ ह ३५
 स मु द्र वं घ सो भा कि तिं दी प वि ज य क वि की ध। रा ज नू म ति क वि का म ग वि। भू ना ध ना ध म्मु द ३६